

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

TERRA UCRAINICA:
ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС УКРАЇНИ І СУСІДНІХ ЗЕМЕЛЬ:
ВІД КІМЕРІЙЦІВ ДО СЬОГОДЕННЯ / Д.ВОРТМАН,
Я.ГОРДІЄНКО, М.МАЙОРОВ. – Х.: КЛУБ
СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ, 2018. – 224 с.

Про стрімкий розвиток української історичної картографії свідчить те, що ця галузь накопичила достатньо досвіду та інформації, щоб відірватися від освітянських моделей, які панували більше двадцяти років, і піднятися на нову орбіту. Атлас «Terra

Ucrainica» треба розглядати як видавничий експеримент, і у цьому його цінність.

Автори позиціонують своє видання як популярне, підготовлене в рамках проекту «Лікбез: Історичний фронт». До роботи долучилися Я.Гордієнко, М.Майоров, А.Галушка, Є.Синиця – небайдужі до картографії історики й літератори, а також картограф Д.Вортман, котрий знається на історії. Принципи побудови атласу вичерпно викладено в передмові (концепція, мета, засади написання географічних назв, побудови умовних знаків). Попри домінування політичної історії, автори визнали за необхідне закартографувати окремі господарські, соціальні, етнічні сюжети.

Проект розвиває ідею, яку раніше у власний спосіб реалізовували західні видавництва (їх перелічено в передмові; можна додати ще російський «Атлас етнополитической истории Кавказа», укладач А.Цуцєв, 2006 р.; стилістика цього видання проявляється в оформленні карт), що полягає в демонстрації часових зрізів на певний рік. Читач, наче в машині часу, може спостерігати динаміку змін політичної ситуації на сталій території. Наповнення цієї ідеї українським змістом – продуктивний і своєчасний крок.

Якщо оглянути перспективу світової історичної картографії, то в ній чітко простежуються дві тенденції:

1. Надзвичайно проста картографічна мова (максимум інформації за мінімумом зображувальних засобів), схематичність ліній, лаконізм змісту та легенд (пригадуються сентенції теоретиків картографії: мовляв, на тематичних картах точність картографічної основи є другорядною вимогою). Такі мапи зрозумілі всім категоріям читачів. Професіоналізм картографа тут полягає у виявленні найважливішого.

2. Академічний підхід, властивий вітчизняній пострадянській картографії. Такі твори вирізняються глибиною розробки, точністю графіки та змістовністю, але й надмірною інформативністю. Їх аудиторія – фахові історики.

Задум авторів атласу поєднує популярну та академічну складові. Через дрібний масштаб більшості карт фахівцеві видання може здатися простим (більша частина інформації загальновідома, хоча й подана в незвичний спосіб), проте може неабияк розширити світогляд пересічного поціновувача історії. Таким чином, за невизначеності цільової аудиторії автори творили атлас «для себе» – утім саме з таким настроєм народжується щось значуще.

Реалізації проекту передувала тривала підготовча робота, опрацювання великого масиву історичних і картографічних джерел. Зміст та зображувальні засоби ретельно продумано. Використано новаторські графічні (до прикладу, текстура морів – сіренька гідрографія, колись типова на історичних картах, нині забута) та сюжетні прийоми. Автори не повторюють помилок попередників, натомість запозичують ефекти, що вже стали ознакою будь-якого популярного чи то навчального картографічного видання з історії України – це біла лінія сучасного кордону нашої держави. Уперше такий прийом застосував діаспорний картограф П.Р.Магочій. Слід зазначити, що історико-картографи інших країн вважають зайвим орієнтувати читача зображенням сучасних кордонів. Цікавою новацією стало використання окремої мапи, де підписано гідрографію. На решті карт атласу назви річок не підписано – це робить їх більш легкими до читання.

Зі смаком виконаний дизайн додає атласу, крім пізнавальної, ще й естетичну цінність. Одноманітну низку типових карт, що поступово змінюються, раптом «оживляють» мапи з несподівано сміливим компонуванням. У цьому відчуваються впливи кращих взірців західної атласної продукції, коли відмова від вісі «північ – південь» або використання цікавих картографічних проєкцій порушує стереотип сприйняття і змушує подивитися на зміст карти під іншим кутом. Добірка ілюстрацій оригінальна. Штампів, що зустрічаються майже в усіх виданнях з історії України, небагато.

Автори намагалися у власний спосіб подолати одвічну проблему картографії: суперечність між вимушеним формалізмом картографічної моделі дійсності та сповненою напівтонами мінливою історичною реальністю, що її треба виразити конкретикою умовних позначень.

Складено універсальну до всіх карт легенду (с.9). Така структура видання трохи незручна. По-перше, вимагає повсякчас гортати сторінки, щоб звернутися до легенди, уточнюючи елементи карт. По-друге, універсальні знаки не завжди гармоніюють зі змістом. Картограф долає це, ускладнюючи легенду. Він має обмежувати творчість скупим набором графічних засобів, намагаючись в усякий спосіб розширити й удосконалити їх.

Попри задекларовану популярність, легенда побудована надто науково, з урахуванням усіх випадків, що можуть трапитися на карті. До прикладу, позначки населених пунктів, крім адміністративного значення, поділяються ще на тимчасові, ті що ототожнюють із певною археологічною пам'яткою або іншим точно локалізованим об'єктом, і ті, які не можна локалізувати. Кидається у вічі штрихування: на малих площах воно виглядає красиво, а на великих – грубо (с.93, 113, 157, 209). У таких випадках другорядні території через надмірну строкатість можуть брати на себе більше уваги, ніж основні,

але картограф, залишаючись заручником власної легенди, не може відійти від заданого алгоритму.

Уміння користуватися легендою також потребує підготовки, адже не всі спроможні абстрагуватися до картографічної мови. Та якщо читач зробить інтелектуальне зусилля й наповнить умовні знаки історичними образами, йому відкриються нові, часто неочікувані знання, приховані під символікою знаків.

Природне середовище є тлом історичних явищ. Тому на багатьох картах показано рельєф – чи то у вигляді горизонталей, як на мапах Криму (с.45), чи окремим умовним знаком (с.83). Це ще більше поглиблює інформативність карт. Автори на багатьох із них поєднують політичну та природну ситуацію з тематикою господарства (землі кочових народів), етнічного складу (наприклад, с.159), соціальних рухів (повстання), що надає мапам комплексного характеру.

У виданні використовуються цифрові географічні основи – вони з великою детальністю, без узагальнень показують гідрографію та берегову лінію морів. А детальність підкреслює правдивість зображення. Картограф дотримується правил історико-географічної достовірності, він прискіпливо відстежує часові зміни течії річок, обрисів морських берегів – Азовського моря й гирла Кубані, реґресії Каспію в гунсько-хозарські часи, теренів Нідерландів (с.57), етапи заповнення сучасних водосховищ (див. Рибінське на с.203–209). Однак трапляється, що філігранно відпрацьовані ділянки на картах сусідять із такими, що їх автор оминув увагою. Прикрі випадки географічної неточності можна роздивитися на с.153: показуючи канал Дунай – Тиса, треба було б показати й канал Прип'ять – Західний Буг (Королівський), який уже існував і є важливішим за тематикою карти; не показано протоки між островами в гирлі Одеру; Дністер не добігає до моря; місто Ляйбах (Любляна) не на своєму місці тощо. Не актуалізовано гідрографію Нижньої Месопотамії в давні часи (с.37). Коли вже географічну точність задіяно як ознаку модерного якісного видання, то треба її дотримуватись усюди. Усе це нібито дрібниці, якщо враховувати складність поставленої задачі, але вся картографія тримається на дрібницях.

Своєю чергою, точна географічна основа вимагає детальності тематичного змісту, а отже підсвідомо викликає довіру й до нього. Раніше точністю історичних кордонів на картах часто нехтували через те, що вони були нечітко встановлені. На відміну від мап середньовічної Німеччини чи Франції з їх складним мереживом феодальних кордонів, межі давньоруських князівств окреслювалися приблизно. Новітні історичні картографи, Ю.Лоза (Україна) та В.Темушев (Білорусь), підняли планку графічного виконання історичних кордонів, доповнюючи брак інформації науковою інтуїцією, і відтепер це стало нормою (с.83).

Така любов до дрібниць приводить до ефекту гіперреальності, зображення стає максимально переконливим і читач вірить, що перед ним «справжня» картина минулого, а не візуалізована авторська інтерпретація історичних джерел. Об'єкти навмисно деталізуються, щоб створити переконливу ілюзію реальності.

Проблема заповнення місць, про які нічого не відомо або бракує інформації, повсякчас переслідує картографа, котрий зображує минулі часи. Що краще: залишити порожнє місце або показати гіпотетичну картину минулого? Якщо літератор може оминати складну тему, картограф на це не має права.

Суспільна практика змушує його створювати цілісне картографічне зображення з фактів, що спостерігаються окремо, навіть коли таких фактів бракує. Здається, краще помилитися, ніж нічого не показувати. У таких випадках автор розділяє відповідальність, посилаючись на авторитетних дослідників. Особливо це помітно на прикладі кордонів Галицько-Волинської держави – із понад десяти їх зображень на картах різних авторів немає двох однакових. Сама наявність таких випадків указує напрямок подальших досліджень.

Показ територій із нечітким статусом (квазідержави, протодержавні утворення, різні форми залежних держав, невизнані держави) – ще одна типова проблема історичної картографії. Багато складових, багато умовностей. Як їх показати, не порушуючи принцип популярності? Не все можна відобразити в картографічний спосіб через його обмеженість, але автори намагаються вирішити це питання, застосовуючи різні текстури (див. державу Бурбисти на с.47 або ранню Русь на с.69, 76). Так само накладанням текстур вирішується проблема багатшаровості змісту. Часто в них буває складно розібратися навіть досвідченому користувачеві.

Завдання критики полягає не в пошуку вад твору й не в акцентуванні уваги на похибках, а у спробі розтлумачити, донести до читача ідею автора. Позаяк будь-який атлас – умістилище багатьох якостей і достоїнств, незмірно більших за дрібні прорахунки. Кожна нова історична карта не заперечує попередні, вона доповнює й уточнює їх.

Залишмо тексти поза критикою. Вони не позбавлені публіцистично-емоційного забарвлення, та все ж розраховані на підготовленого читача. Може хтось написав би інакше, але не за змістом, а за стилем. Можна дискутувати щодо меж давніх держав, але це – авторське бачення. Та є кілька суб'єктивних зауважень, чи, краще сказати, запитань. Чому українські землі показано надто оглядово на тлі держав Стародавнього Сходу за кімерійської та скіфської доби? Осереддя картографічного зображення, територія України, за античних часів залишається пусткою, як про неї говорив Страбон, утім за сучасним рівнем знань не варто його розуміти надто буквально. На с.49 хотілося б побачити бодай скіфські городища на пониззі Дніпра (Червоний Маяк, Миколаївка). Чому на с.131–161 показано великі монастирі, зокрема й Почаївську лавру, але немає найважливішого – Києво-Печерської лаври?

Є й інші зауваги щодо мікроскопічних відхилень від ідеалу на периферійних областях мап. Територія Пергамського царства (с.43) не охоплювала острови Лесбос, Хіос і Самос. Дуже умовно окреслено володіння лангобардів в Італії 580–630 рр. (с.61–63), німецькі середньовічні держави, зокрема Зальцбургську архієпископію (с.99 і далі). Та й саме місто Зальцбург у 1812 р. належало Баварії, а не Австрії (с.153). На цій же сторінці Західну Померанію позначено кольором Данії (яка нею не володіла), а вона тоді ще належала Швеції. Галицьке містечко Горлиці, з якого почався наступ німецько-австрійських військ у 1915 р., розміщено на території Угорщини (с.167). А на с.95 викликають сумнів кордони Грузинського царства – невже воно в 1341 р. володіло Ерзурумом? Монгольська династія в Ірані називалася Джалаїриди. Албанія – «біла пляма», автор не знайшов джерел, щоб заповнити її (с.97). На с.137 угорське повстання та Донське військо чомусь показано однаковим знаком. Ідучи за логікою легенди атласу, Південний Епір (с.161) треба було б показати як «невизнану державу». На карті подій літа 1918 р. вся територія Румунії,

включно з тимчасовою столицею, окупована австро-німецькими військами. Хоча румуни й зазнали поразки, але, здається, до Ясс противник не доходив. Проте ці дрібниці не псуєть загального позитивного враження від атласу.

З огляду на вимоги точності популярні атласи завжди програють – якщо академічні мають пройти кілька фахових коректур (що збільшує собівартість видання), а навчальні щороку вдосконалюються та оновлюються, то помічені похибки популярного атласу зберігатимуться до перевидання, яке за нинішніх умов малоймовірне. Та, правду кажучи, усе пізнається в порівнянні, а порівнюючи атлас «Terra Ucrainica» з аналогічними закордонними «популярними» виданнями, можна стверджувати, що він в усіх вимірах на порядок кращий.

Історичні карти багато чому навчають, зокрема розумінню сьогодення. До прикладу, спостереження за тим, як виникають, зростають, втрачають території, гинуть і знову відроджуються Україна й Польща, ілюструє неможливість знищення традицій державності. Дуже показово характеризує вітчизняну історію мапа на с.101, де орда Саїд-Ахмеда займає половину сучасної України. Цивілізаційні межі, породжені у часи антагоністичних суспільств, тримаються століттями й після зміни історичних умов, що їх породили. Відлуння поділу України на два світи, історичне ядро (або метрополію) та територію недавньої колонізації, ми відчуваємо й тепер.

Інший приклад – поширення протекторату угорських королів до Дніпра (с.97). Навіть автори історичних атласів Угорщини не наважуються таке показувати. Якщо формально подільські Коріятовичі вважали себе угорськими васалами, то все одно зображення розмірів їхніх володінь надає зайвий аргумент у руки мрійників про «велику Угорщину». Не можна недооцінювати цього, адже багато чого спочатку відбувається на символічному рівні, а згодом стає реальністю.

Зображуючи південні кордони Речі Посполитої, автор мапи залишає пустку на Запорозжжі. Дике Поле виводиться за межі Київського воєводства та стає нічийною територією, як це й було до встановлення кордонів у XVIII ст. (с.109, 111, 119). Якщо офіційного кордону немає, ним буде межа заселеної території. І від карти до карти ми бачимо, як кордон просувається на південь. Ламається схема, типова для шкільної картографії з її однозначним трактуванням кордонів. Так само автори відмовляються від нав'язаної радянсько-російської традиції – обов'язкове простягання південних меж Московського царства XVI–XVII ст. аж до Кавказу. Популяризуються новітні дослідження в галузі історичної картографії, зокрема щодо територіального устрою Гетьманщини (с.143). Усупереч панівній донедавна думці бачимо, що «Задніпровські місця», до того, як там утворили Нову Сербію, належали Миргородському полку, а не запорожцям.

Поєднання простору й часу готує ще чимало поживи до роздумів, особливо, коли за справу беруться ентузіасти, озброєні ґрунтовним знанням. Такого рівня атлас – не просто популярне видання до «сімейного дозвілля», у руках фахівців він може стати інструментом картографічного метода дослідження й використовуватися для порівняльного аналізу та оцінки територіальних наслідків історичних подій або навіть для геополітичного прогнозування.

Дмитро Ісаєв (Київ)